

## Rodni jaz kao prepreka razvoju ženskog preduzetništva u Crnoj Gori

### Gender gap as an obstacle to the development of women's entrepreneurship in Montenegro

Sonja Vujović<sup>a\*</sup>, Tanja Vujović<sup>a</sup>

<sup>a</sup> Univerzitet u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici, Ekonomski fakultet, Srbija

#### Article info

##### Review paper/ Pregledi rad

Received/ Rukopis je primljen:

5 May, 2022

Revised/ Korigovan:

11 July, 2022

Accepted/ Prihvaćen:

30 August, 2022

DOI:

<https://doi.org/10.5937/bizinfo2202133V>

UDC/ UDK:

346.26-055.2(497.16)

#### Abstract

*Gender inequalities, as a product of a wide range of deep-rooted and inherited gender stereotypes and prejudices, can be described as a key generator of unfavorable preconditions for the development of women's entrepreneurship in Montenegro. The aim of this study is to provide an analytical descriptive presentation based on official data, ethnographic records and research of the European Institute for Gender Equality and to illustrate the position of women in Montenegrin society, shaped by the patrilineal system of kinship and the "rules" of a steadily patriarchal matrix of gender relations in the private and public spheres of life. The study reached certain conclusions based on a secondary survey based on an assessment of the national normative and institutional framework for the development of women's entrepreneurship in Montenegro, existing strategic documents, as well as an analysis of available support and assistance to women entrepreneurs in terms of facilitated access to know-how and sources of funding. The author emphasizes the need to change the traditional perception and create awareness at the national level about the economic value of women's entrepreneurship as an important and underutilized potential for building a prosperous society and more intensive economic development of the country. The limitations of the research were presented and recommendations for creating conditions in society and the labor market for the evolution of women's entrepreneurship in Montenegro from social to economic category were presented.*

**Keywords:** Gender inequality, women's entrepreneurship, Gender Equality Index, Montenegro

#### Sažetak

*Rodne nejednakosti, kao produkt širokog spektra duboko ukorenjenih i nasleđenih rodnih stereotipa i predrasuda, mogu se označiti ključnim generatorom nepovoljnih preduslova za razvoj ženskog preduzetništva u Crnoj Gori. Upravo je cilj ove studije da se analitičko deskriptivnim prikazom zasnovanim na zvaničnim podacima, etnografskim zapisima i istraživanjima Evropskog instituta za rodnu ravnopravnost ilustruje položaj žene u crnogorskom društvu, oblikovan patrilinarnim sistemom srodstva i „pravilima” postojane patrijarhalne matrice rodnihi odnosa u privatnoj i javnoj sferi života. U studiji se do određenih zaključaka došlo na osnovu sprovedenog sekundarnog istraživanja baziranom na proceni nacionalnog normativnog i institucionalnog okvira za razvoj ženskog preduzetništva u Crnoj Gori, postojećih strateških dokumenata, kao i na analizi dostupnih vidova podrške i pomoći ženama preduzeticama u smislu olakšanog pristupa know-how-u i izvorima finansiranja. Autor naglašava potrebu promene tradicionalne percepcije i kreiranja svesti na nacionalnom nivou o ekonomskoj vrednosti ženskog preduzetništva kao bitnom i nedovoljno iskorišćenom potencijalu za izgradnju prosperitetnog društva i intenzivnijeg privrednog razvoja zemlje. Predstavljena su ograničenja istraživanja i date preporuke za stvaranje uslova u društvu i na tržištu rada za evoluciju ženskog preduzetništva u Crnoj Gori od socijalne ka ekonomskoj kategoriji.*

**Ključne reči:** Rodna nejednakost, žensko preduzetništvo, Indeks o rodnoj ravnopravnosti, Crna Gora

\*Corresponding author

E-mail address: [sonja.vujovic@pr.ac.rs](mailto:sonja.vujovic@pr.ac.rs)

This is an open access paper under the license



## 1. Uvod

Svaka ekonomska ili društvena kriza, pa i aktuelna zdravstvena kriza globalnih razmera izazvana pandemijom korona virusa, na prostoru Zapadnog Balkana, kao po pravilu dovodi do retradicionalizacije društva, što znači da bez posla najpre ostaju žene, ali i da do ponovnog zaposlenja teže dolaze. Mlade, jer se očekuje da će uskoro osnovati porodicu i po prirodi stvari dobiti decu, one srednjih godina i starije jer „već istrošene i umorne” „teško prate ritam novog doba”. U uslovima beznađa usled nezaposlenosti i naglog siromašenja, ideja o otpočinjanju sopstvenog poslovnog poduhvata postaje alternativa zapošljavanju kod poslodavaca i neretko se percipira kao mogući put za obezbeđivanje zarade i porodične egzistencije zbog čega žensko preduzetništvo poprima karakteristike socijalne kategorije. Tim pre što se kao motivacioni faktori za pokretanje sopstvenog biznisa žena sve više prepoznaju „faktori nužde”, ekstrinzični faktori egzistencijalnog karaktera (nezaposlenost usled nepovoljnog stanja na tržištu rada, „istisnutost” iz sfere formalne zaposlenosti usled proglašavanja za tehnološki višak, niske plate, potreba za fleksibilnim radnim vremenom, potreba za većim prihodima koji će obezbediti život van zone siromaštva, nisko vrednovanje i potcenjivanje znanja i iskustva žena u kompanijama), a mnogo manje ostvarenje sna, potreba za ličnim razvojem, sticanjem bogatstva, društveni status i prestiž, uticaj i autonomija u radu, ili vlastita kontrola sopstvene sudbine (intrinzični faktori).

Pritom, rodna nejednakost iznedrena patrijarhalnom strukturom porodičnog života svojstvena balkanskoj tradicionalnoj kulturi, preslikala se na sektor preduzetništva s obzirom da se razlike u nivou preduzetničkog angažovanja između polova mogu objasniti i rodnom diskriminacijom sa kojom se žene i danas, u XXI veku suočavaju. Rodni jaz koji se u regionu Zapadnog Balkana manifestuje u malom broju žena koje poseduju vlasništvo nad biznisom i učestvuju u upravljačkim strukturama kompanija rezultat je rodne nejednakosti u društvu koja stvara nepovoljne preduslove i nepodsticajan ambijent za preduzetništvo žena. Iskrivljena percepcija i minorizacija vrednosti, sposobnosti i znanja žena i društveno konstruisane uloge, položaja i statusa žena nevidljiva su, a neretko i najveća prepreka razvoja ženskog preduzetništva. Pored prepreka finansijske prirode, društvene i kulturne barijere (spoljašnje ili barijere okruženja) i barijere „modela uloga”, prepoznate su kao fundamentalne u tranzicionim ekonomijama, kojima pripada i Crna Gora.

Na prostoru Zapadnog Balkana 27,5% privatnog biznisa je u vlasništvu žena, dok im u kompanijama pripada samo 14,2% vodećih pozicija (OECD, ETF, EU, EBRD, 2019, str. 87). Kada je reč o Crnoj Gori, prema podacima Poreske uprave približno 23% preduzeća se 2020. nalazilo u većinskom vlasništvu žena (7.584), što je u poređenju sa 2015. godinom (4.599) povećanje od čak 65% (Ministarstvo ekonomskog razvoja, 2021, str. 13). Mada se udeo preduzetnica u Crnoj Gori bitnije ne razlikuje od proseka zemalja EU, gde žene čine oko 31% aktivnih

preduzetnika u cilju definisanja načina za unapređenje ženskog preduzetništva neophodno je pozabaviti se društveno socijalnim i kulturnim kontekstom položaja i uloge žene u crnogorskom društvu.

Populacioni fond Ujedinjenih nacija (*United Nations Population Fund – UNFPA*) je u svom izveštaju *Polna neravnoteža pri rođenju* (Guilmoto, 2012, str. 2) Crnu Goru prepoznao kao jednu od zemalja jugoistočne Evrope (pored Albanije) u kojoj problem prenatalne selekcije polova poprima zabrinjavajuće razmere. Naime, za razliku od standardnog biološkog nivoa i prirodnog odnosa polova novorođene dece koji se kreće od 102 do 105/6 dečaka na 100 devojčica, prema podacima MONSTAT-a, tokom poslednjih dvadeset godina u Crnoj Gori se na 109 dečaka u proseku godišnje rađa samo 100 devojčica. Negativan trend je bio najizraženiji 2009. godine kada se rodilo 113 dečaka, u odnosu na 100 devojčica, što predstavlja nesporn pokazatelj prenatalnog „odabira” pola, čija su posledica selektivni prekidi trudnoće i sve manji broj novorođene ženske dece. Trend je bio pozitivan samo u 2016. godini, kada je taj odnos iznosio 103:100. Kako se u Izveštaju navodi ova iskrivljena demografska maskulinizacija, koja ima ozbiljne socijalne i ekonomske implikacije, nije prirodna pojava, već se „postiže” namernim čedomorstvom nerođenih devojčica i simptom je sveprisutnih društvenih, kulturnih, političkih i ekonomskih nepravdi kojima su žene tokom života izložene i očiglednog kršenja osnovnih ljudskih prava žena. Alarmantni trendovi u disbalansnom odnosu polova pri rođenju naglašavaju da i dalje prevladavaju jake patrijarhalne norme koje favorizuju muško potomstvo i predodređuju položaj žene u privatnoj i javnoj sferi crnogorskog društva.

Prema rezultatima Popisa stanovništva, domaćinstava i stanova, u 2011. godini u Crnoj Gori su u ukupnom broju stanovnika žene bile zastupljene sa 50,61% u odnosu na 49,39% muškaraca, pri čemu su žene, sa 57,6% činile većinu u starosnoj kategoriji od preko 65 godina, a manjinu u starosnoj kategoriji 0 - 17 godina (48,1%) (Monstat, 2012). Analizom demografske strukture prema polu i starosnim grupama na osnovu podataka za 2020. godinu uvida se nastavak trenda s obzirom da ženska populacija, takođe čini oko polovine, odnosno 50,5% ukupne populacije u Crnoj Gori, mada se u najmlađoj grupi stanovništva uočava veće učešće dečaka (52%), dok u najstarijoj grupi stanovništva preko 65 godina, ima više žena, čak 56,7% (Monstat & Ministarstvo za ljudska i manjinska prava, 2020, str. 13).

Polazeći od stava da i žene i muškarci poseduju jednak kreativni i intelektualni preduzetnički potencijal, namera je autora da sagleda složenost izazova u smislu identifikovanja socio-kulturnih, ekonomskih i regulatornih faktora koji „primoravaju” mnoge žene da radije izaberu unapred definisan, tradicionalan i „bezbedniji” put zapošljavanja koji isključuje rizik i neizvesnost preduzetništva i koji, što je često mnogo važnije, nije u suprotnosti sa očekivanjima porodice ili zajednice o ulozi žena u društvu, privredi i tržištu rada. Stoga će u ovoj studiji pored traganja za razotkrivanjem

tradicijom ukorenjenih specifičnosti poimanja uloge žene, sažeto biti definisani i neki od mogućih načina za značajnije podsticanje žena u Crnoj Gori na pokretanje, rast, i zašto ne i na internacionalizaciju njihovih poslovnih poduhvata.

## 2. Kratak osvrt na položaj žene u crnogorskom društvu

Ravnopravnost građana, uključujući i ravnopravnost među polovima prepoznata je kao bitan element reformskih procesa i u ideološkom smislu podržavana je na prostoru nekadašnje zajedničke države sve od perioda formiranja FNRJ<sup>1</sup>, pa do devedesetih godina prošlog veka. Ideološki plan podrške načelu ravnopravnosti pretpostavljao je masovniji politički, društveni i ekonomski angažman žena, a u javnom diskursu dominirale su teme o podsticanju opismenjavanja, zapošljavanja i kulturnog uzdizanja ženskog dela populacije. Osnovom ženske ravnopravnosti determinisana je ekonomska samostalnost žena koja se mogla ostvariti obrazovanjem i aktivnim uključivanjem žena u sve segmente života i rada (videti u Milinkov, 2014). Međutim, iako je socijalistička Jugoslavija ideološki i zakonskom regulativom podržavala emancipaciju žena i rodnu jednakost, nakon nominalnog izjednačavanja prava muškaraca i žena i početnog entuzijazma, već početkom pedesetih godina XX veka primećeni su trendovi retradicionalizacije i reprodukcija patrijarhalnih obrazaca odnosa koji su vodili pogoršavanju sveukupnog položaja žena u društvu. Reprodukovan su građanski stereotipi o poimanju statusa, mesta i uloge žene, a putem masovnih medija promovisan je „ideal zadovoljne, sposobne, vredne domaćice i supruge i njenog sveta koji ne izlazi iz vidokruga porodične egzistencije” (Zaharijević et al., 2012, str. 105). Uzrok zadržavanja tradicionalne predstave o mestu i ulozi polova Papić pronalazi u još uvek određujućem konceptu normalnosti koji sve što odstupa od njegovih okvira proglašava za „preterano”, „neprirodno” i društveno neprihvatljivo. Zdravorazumska načela „normalnosti” protive se razaranju tradicijom uvreženih odnosa i vrednosti, koje muškarca i ženu deli u zasebne realitete „muškog” i „ženskog”, negirajući time njihove zajedničke ljudske mogućnosti. U skladu sa „pravilima” patrijarhalnog ustrojstva i tradicionalnim obrascima ponašanja, žena „ostaje zarobljena u svom „pripadajućem” i iskonskom identitetu pola – pasivna, društveno neangažovana, ophrvana kućom, decom i ostalim „normalnim” ženskim poslovima i zadacima...Privatno carstvo porodice je njen primarni fokus interesa, a javna delatnost nešto što mora da čini uporedo i uprkos opterećenosti u kućnoj sferi i vladajućim poimanjem „prave” (pasivne) ženstvenosti” (Zaharijević et al., 2012, str. 104 -105). Proces transformacije ženskih uloga u smislu smanjenja društveno-političkog angažmana žena i njihovog masovnog „povratka” patrijarhalnoj poziciji žene i podređenim ulogama supruge, majke i domaćice označio je vraćanje nepisanim zakonima i iskonskom shvatanju o njenom isključivom

„vezivanju” za kuću, porodicu i reproduktivnu funkciju, uz istovremeno očuvanje patrijarhalne matrice rodni odnosa i kreiranje „nove” stare forme patrijarhata. Otuda nije pogrešno reći da je elemente rodne emancipacije i promene koje „nagrizaju patrijarhalnu strukturu odnosa”, primetne u godinama nakon Drugog svetskog rata pratila dominantnost i postojanost patrijarhata u privatnoj i porodičnoj sferi života. Emancipacija sprovedena u granicama tradicionalne svesti vodila je diskretno modernizovanju patrijarhalnosti i preživljavanju tradicionalnih vrednosti, ali ne i istinskom preobražaju položaja žene i njene dualne uloge radnice-majke.

Narastajuća politička kriza iz kasnih osamdesetih godina prošlog veka koja je na prostoru bivših jugoslovenskih republika kulminirala krvavim rasparčavanjem zajedničke države, ekonomskim posrnućem, padom privredne aktivnosti i drastičnim propadanjem materijalnog standarda i siromašenjem najširih slojeva stanovništva kao da je neutralisala sva postignuća na polju rodne ravnopravnosti i emancipacije žena. Postojano jak patrijarhalni model uspostavljanja porodičnih odnosa osnaživan je masovnim ostajanjem bez posla i povratkom žena na neplaćene kućne poslove i obavljanje nevidljivog rada u sopstvenom domaćinstvu, „ponovnom pojavom proširenih porodica i reafirmacijom tradicionalnih uloga polova u uslovima ekonomskog kolapsa” (Vujadinović & Stanimirović, 2017, str. 194).

Tako se u ženskom delu populacije u Crnoj Gori, ali i čitavom regionu i na početku novog milenijuma uočavaju smanjenje učešća i stope aktivnosti žena na tržištu rada, niža primanja, veći nivo zaposlenosti u manje profitnim delatnostima privrede, uz istovremenu manju zastupljenost u odnosu na muškarce na rukovodećim pozicijama i među preduzetnicima. „Pored objektivnih teškoća sa kojima se žene suočavaju, empirijski podaci ukazuju da crnogorsko društvo oblikuju duboko ukorenjeni patrijarhalni stavovi i norme” (Uljarević et al., str. 3). I pored činjenice da je selektivni pobačaj u Crnoj Gori zabranjen od 2009. godine, a da se zloupotreba ranog prenatalnog određivanja pola nerođenog deteta u svrhu selektivnih prekida trudnoće tretira kao krivično delo nisu retki slučajevi da su ženska deca neželjena i da su u nejednakom položaju u odnosu na mušku decu i pre nego što se rode.

O položaju i poimanju žene i njene uloge u crnogorskoj tradiciji svedoči fenomen virdžine i njezine pojavnosti vezan za period XIX i XX veka, čijim se nukleusom rasprostriranja, prema različitim etnografskim zapisima i narativu putnika i reportera determinišu dinarski predeli zapadnog Balkana, kao oblasti u kojima su se najduže održali patrijarhalni način života i rodovsko-plemenska organizacija društva (severna Crna Gora, Kosovo i Metohija i severna Albanija) (Vince-Pallua, 2014; Martucci, 2014; Young & Twigg, 2009; Вукановић, 1974). Pojava virdžine, ostajnice, zavetovane device ili tobelije (od turske reči: tobe, što znači zavet) kao jedinstvenog kulturnog i endemskog fenomena odnosi se,

<sup>1</sup> Federativna Narodna Republika Jugoslavija (FNRJ) naziv je jugoslovenske države u periodu od 1945. do 1963. Donošenjem Ustava

iz 1963. službeni naziv države postaje Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (SFRJ).

zapravo na arhaičnu i posebnu vrstu ženskog celibata kombinovanog sa delimičnom ili potpunom rodnom i polnom inverzijom, pri čemu odeća postaje najuočljiviji atribut virdžininog fizičkog identiteta.<sup>1</sup> Postavši zamena za nepostojećeg sina u roditeljskom domu tobeltija gotovo po pravilu preuzima mušku polnu ulogu u porodici i društvu i socijalni identitet muškarca i time, makar fiktivno, produžava porodično ime i lozu roda za još jednu generaciju. Pritom, važno je naglasiti da je, kulturom oblikovana društvena pojava virdžine „nastala kao odgovor na potrebe društva, a ne na potrebe pojedinca i njegova boljeg položaja ili pak individualnog rodnog poriva” (Vince-Pallua, 2014, str. 237).

U isključivo androcentričnom društvu suštinski značaj za nastanak ove pojave imao je patrilinearni sistem srodstva svojstven balkanskoj tradicionalnoj kulturi u kome je konstitutivna samo muška linija. Kao sistem unilinearne filijacije u kojoj se porodična loza računa po ocu i njegovim muškim precima pravo nasleđivanja porodičnog imanja i bogatstva bilo je predodređeno za muške potomke, pa su ženskoj deci bila uskraćena sva „krvna prava” uključujući i pravo zemljišne svojine. U najvećem broju slučajeva zavet virdžine na večno devičanstvo bio je ujedno i jedini način da žena postane naslednik porodičnog imanja, a vrlo često i razlog i osnovni motiv zbog kojeg su devojke „pravile” takve „izbore”. Fikcija produženja muške linije simboličnim preobražavanjem žene u muškarca u direktnoj je vezi sa izraženom žudnjom za muškim potomstvom i logikom patrilinearnog srodstva i shvatanja da su ženska deca „tuđa” kuća i da će eventualnim rođenjem deteta „tuđe” krvi porodično imanje biti izgubljeno. U crnogorskoj tradiciji u očinskoj kući ćerka je smatrana nečim suvišnim i nepoželjnim, pa je, s obzirom da se priželjkivao dolazak muškog potomka na svet pri rođenju ženskog deteta bilo uobičajeno čuti da „čak i grede u zidovima kuće plaču”, kao i da se „žensko rađa u tuđoj kući i ide svojoj”. Neretko su žene prisiljavane na rađanje sve dok se u porodici ne rodi muško, „glava kuće”, onaj koji će naslediti prezime, produžiti lozu....

Iako je u leto 2016. godine preminula, po pisanju medija, poslednja crnogorska virdžina Stana Cerović pitanje je da li je običaj da se u porodicama bez muških potomaka negde u surovoj zabiti Sinjajevine, jedna od kćerki od malih nogu „sprema” za ulogu domaćina u XXI veku, u potpunosti iščezao. Možda, ali pre zbog izražene depopulacije Severa, nego zbog modifikacije tradicionalnog genetskog koda i percepcije o položaju žene u konzervativnom i androcentrično orijentisanom crnogorskom društvu.

S tim u vezi, brojni stereotipi i predrasude, uloga majke i domaćice koju joj shodno tradicionalnom načinu razmišljanja dodeljuje crnogorsko društvo dominantne su barijere ženskog liderstva u preduzećima i većeg prisustva u poslovnom svetu, koji je, u skladu sa patrijarhalnim

poimanjem položaja žene u društvu već decenijama uglavnom rezervisan za pripadnike takozvanog „jačeg pola”. Veliki broj građana je mišljenja da ženama nije mesto u javnom i političkom životu, već u kući s čime je saglasan i ne mali broj žena, naročito u ruralnim i manje razvijenim delovima Crne Gore. Rezultati istraživanja pokazuju da skoro svaki drugi građanin veruje da poslovne žene sa uspešnim karijerama i na zavidnim pozicijama u društvu neminovno zanemaruju svoju porodicu zbog težnje za poslovnim napredovanjem, dok oko 60% građana zastupa stav da je za blagostanje i kvalitetniji život dece preporučljivije da muškarac radi, a da se žena posveti porodici, pri čemu je ovaj stav učestaliji kod muškaraca (IPSOS Strategic Marketing and UNDP, januar 2020, str. 5). S tim u vezi, pripadnici oba pola mogu se označiti fundamentalnim generatorima trenutnog stanja u pogledu rodnih uloga i položaja žena u javnoj i privatnoj sferi života.

Pritom, nesporno je da je Crna Gora u godinama nakon obnove nezavisnosti napravila određene korake u postizanju rodne ravnopravnosti koji se, pored Ustavom propisane odredbe u članu 18 da „država jemči ravnopravnost žene i muškarca i razvija politiku jednakih mogućnosti” (Sl. list CG, br. 01/07), pre svega odnose na usaglašavanje zakonske regulative sa pravnim tekovinama Evropske unije i usvajanje Zakona o rodnoj ravnopravnosti 2007. godine (Sl. list RCG, br. 46/07), ratifikaciju Konvencije o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena (*Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women - CEDAW*) u oktobru 2006., prihvatanje realizacije petog Cilja održivog razvoja koji se odnosi na eliminaciju političke, ekonomske i svake druge diskriminacije po rodnoj osnovi na nacionalnom nivou i usvajanje niza razvojnih dokumenata i strategija za eliminisanje diskriminacije zasnovane na pripadnosti određenom polu i stvaranje jednakih mogućnosti za učešće žena i muškaraca u svim sferama društvenog života (Nacionalna strategija rodne ravnopravnosti kroz tri ciklusa 2013 - 2017, 2017 – 2021. od 2021. do 2025.). U tom smislu emancipatorski uticaji evropskih integracija na proces tranzicije ka rodno senzitivnom crnogorskom zakonodavstvu i jačanje pozitivnih, emancipatorskih trendova u okviru porodice i u odnosima među polovima u društvu svakako su, i pored odsustva njihove adekvatne implementacije u praksi, značajni i nezaustavljivi.

Međutim, „položaj žena i muškaraca u Crnoj Gori još uvijek je određen patrijarhalnim nasljeđem, predtranzicionim socijalističko - komunističkim nasljeđem u kojem je žena stekla formalno-zakonsku jednakost, kao i društveno-ekonomskim promjenama i procesima” (Drobnjak & Bajić, 2016, str. 7) tokom perioda tranzicije. Patrijarhalna matrica uspostavljena na osnovu „prirodnih karakteristika”, izvedenih iz bioloških razlika između polova i dalje je sveprisutna i u velikoj meri profiliše nezavidan položaj žene u crnogorskom

<sup>1</sup> „Pojava virdžina ili tobeltija kod Crnogoraca, Srba i Arbanasa, počiva na prastarj borbi između prevage patrijarhata nad matrijarhatom. Tobeltije ili virdžine su devojke ili žene, koje poprimaju muški način

života, uzimaju katkad i muško lično ime, oblače se kao muškarci, obavljaju muške domaće i poljoprivredne poslove, nose odruže i ratuju, tako da se ni u čemu ne razlikuju od muškaraca. Samo one nisu mogle biti birane za narodne glavare” (Vukanović, 1974, str. 242).

društvu što se najbolje može sagledati analizom Indeksa rodne ravnopravnosti Evropskog instituta za rodnu ravnopravnost (*European Institute for Gender Equality - EIGE*) koji je na prostoru Crne Gore, prema podacima za 2017., po prvi put izračunat 2019. godine.

### 3. Stereotipi i predrasude kao ključne barijere razvoja ženskog preduzetništva kroz prizmu Indeksa o rodnoj ravnopravnosti

Sa vrednošću Indeksa o rodnoj ravnopravnosti (*Gender Equality Index*) od 55<sup>1</sup> (koji se izračunava kroz šest osnovnih domena: rad, novac, znanje, vreme, moć i zdravlje), Crna Gora je ostvarila niži rezultat od proseka Evropske unije, gde vrednost Indeksa iznosi 67,4 (od ukupno 100 poena). U poređenju sa državama članicama EU i trima državama sa prostora Zapadnog Balkana koje su kandidati za članstvo u EU (Albanijom, Srbijom i Severnom Makedonijom), Crna Gora je pozicionirana na 28. mestu, ispred Rumunije, Slovačke, Mađarske i Grčke. U poređenju sa državama regiona, Crna Gora ima nižu vrednost Indeksa u odnosu na sve tri posmatrane zemlje zapadnobalkanskog prostora. Posmatrano prema domenima, najveći jaz između EU-28 i Crne Gore uočava se u domenima novca (20,7), moći (16,8) i vremena (13,0), potom u domenima znanja (8,4) i rada (6,8), dok je najmanji jaz u odnosu na prosek Evropske unije prisutan u domenu zdravlja (1,2).

Rezultat za Crnu Goru u **domenu rada** iznosi 65,2, što je u odnosu na članice EU manje za 6,8 indeksnih poena. Iako se pravo na rad nekada smatralo primarnim argumentom rodne ravnopravnosti danas, međutim,

ujednačen broj muškaraca i žena koji „rade” ne mora obavezno da podrazumeva i jednakost, s obzirom da stope zaposlenosti često prikrivaju postojeće suštinske nejednakosti. Naime, mada se broj aktivnih žena na tržištu rada Crne Gore vremenom povećao,<sup>2</sup> ostvareni kvantitativni napredak nije bio praćen boljim uslovima rada i kvalitetom poslova koje obavljaju. To jednostavno znači da ukoliko bi se kao isključivi pokazatelj rodne ravnopravnosti na radnom mestu percipirao broj zaposlenih muškaraca i žena mogli bi se izvesti pogrešni zaključci da u crnogorskom društvu ne postoji diskriminatorski odnos prema ženama. Sasvim suprotno, zaposlene žene suočavaju se sa nizom diskriminatorskih praksi na radnom mestu, dok se majčinstvo i dalje pojavljuje kao jedna od najčešćih prepreka za napredovanje u poslu, zadržavanje ili uopšte dobijanje zaposlenja i vrlo često predstavlja razlog prekida radnog odnosa, naročito u slučaju ugovora na određeno vreme. Zakonski propis, poznat pod nazivom „Zakon o majkama”<sup>3</sup> koji je, ubrzo nakon usvajanja povučen, destimulativno je delovao na učešće žena na tržištu rada i u društvenom životu zemlje, a usvajanje zakona rezultiralo je povlačenjem sa tržišta rada gotovo 17.000 radno aktivnih žena (Komar, 2019). Međutim, iako je odluka Ustavnog suda, nakon 16 meseci primene poništila diskriminatorske odredbe, zakon je ostavio dalekosežne štetne posledice na živote velikog broja žena, posebno onih koje su donele nepovratnu odluku o prekidu radnog odnosa u zamenu za socijalno davanje. Na taj način, doživotna socijalna davanja majkama s troje i više dece u velikoj meri su uticala na umanjenje nivoa emancipacije žena u Crnoj Gori.

**Tabela 1.** Vrednost Indeksa rodne ravnopravnosti i njegovih domena zemalja regiona 2019. godine

Zemlje	Indeks rodne ravnopravnosti	Rad	Novac	Znanje	Vreme	Moć	Zdravlje
EU-28	<b>67,4</b>	72,0	80,4	63,5	65,7	51,9	88,1
Albanija	60,4	67,6	59,6	55,6	48,1	60,9	81,8
Severna Makedonija	62,0	69,4	62,1	59,6	55,8	52,6	87,1
Slovenija	68,3	73,3	82,4	56,0	72,9	57,6	87,1
Srbija	55,8	68,2	60,2	57,3	48,7	37,3	84,0
Hrvatska	55,6	69,2	72,2	50,4	51,0	34,8	83,7
<b>Crna Gora</b>	<b>55,0</b>	<b>65,2</b>	<b>59,7</b>	<b>55,1</b>	<b>52,7</b>	<b>35,1</b>	<b>86,9</b>

Izvor: MONSTAT (2020), Uprava za statistiku, Saopštenje br. 11, Indeks rodne ravnopravnosti 2019. godina, Podgorica

Isto tako, kada je u pitanju **merenje domena rada** detaljnijom analizom strukture zaposlenosti, uočava se horizontalna i vertikalna segregacija. Pritom, „horizontalna segregacija definiše se kao koncentracija žena ili muškaraca u različitim vrstama zanimanja, dok se vertikalna segregacija odnosi na nedovoljnu zastupljenost pripadnika određenog pola u najznačajnijim profesijama i na vodećim pozicijama” (Komar, 2019, str. 15). Tako na

primer, iako žene predstavljaju značajnu većinu, kada je reč o zaposlenima u sektoru obrazovanja (76,6%), na rukovodećim mestima u većini obrazovnih institucija nalaze se muškarci (63% direktora osnovnih i srednjih škola i vrtića čine muškarci, odnosno od 234 direktora osnovnih, srednjih škola ili vrtića 88 su žene) (Komar, 2019, str. 15). Tokom 2019. godine funkciju direktora u 233 vaspitno obrazovne ustanove u Crnoj Gori vršile su

<sup>1</sup> Vrednost Indeksa prikazuje se na skali od 1 do 100, tako da 1 predstavlja potpunu neravnopravnost, dok vrednost 100 ukazuje na postojanje potpune ravnopravnosti polova.

<sup>2</sup> Prema Anketi o radnoj snazi za 2020. godinu (treći kvartal), od ukupnog broja aktivnog stanovništva 150 hiljada ili 56,4% čine muškarci, a 116 hiljada ili 43,6% čine žene, dok od ukupnog broja zaposlenih 56,5% čine muškarci, a 43,5% žene (Monstat, Crna Gora, Uprava za statistiku, 2020. Anketa o radnoj snazi III kvartal 2020. godine, str. 2).

<sup>3</sup> Izmenama i dopunama Zakona o socijalnoj i dječijoj zaštiti iz 2015. godine uvedene su doživotne naknade za majke s troje i više dece. Odredbama Zakona predviđane su mesečne naknade u iznosu od 336

evra (70% prosečne mesečne neto zarade) za žene sa troje dece i 25 godina radnog staža i za žene sa četvoro i više dece i najmanje 15 godina radnog staža. Pravo na mesečnu naknadu od 192 evra (40% prosečne mesečne neto zarade) dato je majkama sa troje i više dece koje su se na evidenciji Zavoda za zapošljavanje nalazile 15 i više godina. U međuvremenu, kao rezultat Vladinih mera štednje, došlo je do smanjenja socijalnih davanja za majke za 21% (tj. pojedinačno sa 336 na 264 evra i sa 192 na 144 evra), da bi Ustavni sud, aprila 2017. godine, poništio navedene izmene i dopune s obzirom da nisu bile u skladu sa najvišim pravnim aktom Crne Gore.

92. žene, odnosno 39,5% (Monstat, 2020, Žene i muškarci u Crnoj Gori, str. 57). U skladu sa patrijarhalnom strukturom porodičnog života žene se tradicionalno usmeravaju na poslove koji, uglavnom, ne obezbeđuju visoku poslovnu i društvenu poziciju s obzirom da preduzetničke i menadžerske aktivnosti podrazumevaju rad izvan uobičajenog radnog vremena, česta putovanja i duže odsustvovanje iz porodičnog doma što u značajnoj meri otežava održavanje balansa između porodične i radne uloge i zahteva suočavanje sa izazovima usklađivanja poslovnih i privatnih obaveza.

Neravnotežan odnos žena u Crnoj Gori vidljiv je i u **domenu novca** s obzirom da je Crna Gora ostvarila rezultat 59,7, što je za 20,7 poena niže od proseka EU 28 u ovom domenu (80,4 poena). I pored činjenice da je načelo jednake zarade za rad jednake vrednosti postalo sastavni deo zakonske regulative, prema sprovedenim istraživanjima očigledno je da razlika u zaradama iznosi 13,9%, što znači da su žene zaradile samo 86,1% prosečne zarade muškaraca u Crnoj Gori. Postojeća razlika u visini zarada objašnjava se većom zastupljenošću žena u zanimanjima i sektorima privrede koji su slabije plaćeni, od kojih su neki deklarirani kao tradicionalno „ženski“, kao i time da su zaposlene žene često „gurnute“ da se bave ovim poslovima, uprkos većem nivou svog obrazovanja i stručne osposobljenosti. Isto tako, žene primaju od 14% do 16% manju platu od muškaraca za isto poslovno angažovanje, vlasnice su „samo 4% svih nekretnina, 8% zemljišta i 14% kuća za odmor, dok je samo 9,6% preduzetničkih kompanija u vlasništvu žena“ (Ministarstvo za ljudska i manjinska prava, 2017, str. 26). Kako je finansijska samoodrživost jedan od primarnih preduslova rodne ravnopravnosti navedeni podaci ukazuju na izraženu finansijsku nesigurnost i ekonomsku zavisnost žena, što smanjuje mogućnost pokretanja sopstvenog biznisa, s obzirom da je vlasništvo nad nepokretnostima (postojanje obaveze kolaterala) primarni preduslov dobijanja bankarskog kredita.

U **domenu vremena**, osmišljenom sa ciljem procene rodne nejednakosti u pogledu upravljanja slobodnim vremenom dominantni stereotipi o ulozi polova, tradicionalna i zastarela verovanja da su kućni (neplaćeni) poslovi prirodno predodređeni i namenjeni ženi ilustruju se sledećim podacima: 42,7% žena u Crnoj Gori provodi vreme starajući se o izdržanim članovima porodice (deci, starijim osobama, osobama sa invaliditetom) u poređenju sa 23,8% muškaraca. Takođe, u obavljanju kućnih poslova 68% žena svakodnevno provodi barem sat vremena, dok se kućnim poslovima svakodnevno bavi tek svaki deseti muškarac u Crnoj Gori (10,3%), u odnosu na svakog trećeg muškarca u Evropskoj uniji (Komar, 2019, str. 26). Izračunavanje tržišne vrednosti tog neplaćenog rada koji dominantno obavljaju žene, a koji, nesumnjivo obezbeđuje adekvatno funkcionisanje porodice pojasnilo bi značaj žene i njenog doprinosa u prihodima svake porodice, ali takav proračun do sada niko nije napravio (Nišavić & Pješčić, 2012, str. 19). U velikom broju slučajeva žene su primorane da biraju: karijera vs. porodica, ili se zbog „duplog opterećenja“ opredeljuju za poslove sa nepunim radnim vremenom koji su obično i slabije plaćeni. Nesrazmerna količina vremena koju žene

u odnosu na muškarce provode u staranju o drugima i izvršavanju kućnih poslova i potreba da usled „dvostrukog opterećenja“ balansiraju između plaćenih i neplaćenih aktivnosti u sopstvenom domaćinstvu predstavljaju glavnu prepreku većem poslovnom angažovanju i mogućnosti afirmisanja i iskazivanja poslovnih sposobnosti i preduzetničkog potencijala žena. Međutim, upravo u ovoj prepreci veliki broj žena može da prepozna i pronađe primarni motiv za pokretanje samostalnog biznisa, ali i priliku, da percipiranjem preduzetništva kao značajnog puta zarade putem samozapošljavanja obezbedi dugoročnu finansijsku održivost, ekonomsku nezavisnost i zadovoljstvo individualnim izborom.

U okviru **domena znanja** poddomen obrazovnih dostignuća i participacije prikazuje stanje u pogledu udela (procenta) žena i muškaraca koji su stekli univerzitetsku diplomu završivši tercijarni nivo obrazovanja i učešća žena i muškaraca u formalnom i neformalnom obrazovanju i celoživotnom učenju. Drugi poddomen usmeren je na rodnu segregaciju u tercijarnom obrazovanju koja se meri udelom studenata, žena i muškaraca u oblastima obrazovanja, zdravstva, socijalnog staranja, humanističkih nauka i umetnosti. Žene postaju obrazovaniji deo crnogorske populacije, mada je i dalje izražena nedovoljna uključenost žena u celoživotno učenje, kao i snažna rodna segregacija u visokom obrazovanju koja se ispoljava kroz značajnu koncentraciju žena u oblastima obrazovanja kao što su zdravlje, društvene nauke, socijalna zaštita i umetnosti. Naime, na osnovu podataka iz 2017. godine, na tercijarnom nivou diplomiralo je 21,3% žena u odnosu na 18,6% muškaraca, a vidljiv je i rodni jaz u pogledu udela studenata koji studiraju u obrazovanim oblastima koje se nose na obrazovanje, zdravstvo, socijalnu zaštitu, društvene nauke i umetnosti (29% studentkinja u odnosu na 15,3% muških kolega).

**Domen moći**, posmatran kroz poddomene političke, ekonomske i društvene moći, ocenjen je kao drugi najgori domen u Indeksu rodne ravnopravnosti Crne Gore. Rodni jaz najveći je u pogledu ekonomske moći, prvenstveno zbog izrazito niskog procentualnog udela žena u upravnim odborima najvećih nacionalnih registrovanih kompanija i nacionalne Centralne banke. Najmanja razlika u odnosu na članice Evropske unije ostvarena je u pogledu političke moći koja se ogleda u zastupljenosti žena na pozicijama članova lokalnih skupština, udelu žena u nacionalnom parlamentu (učešće žena u zakonodavnoj vlasti), kao i učešću žena u izvršnoj vlasti (ministri u republičkoj Vladi). Procenat žena u zakonodavnim organima povećan je zahvaljujući sistema kvota koji je na inicijativu međunarodne zajednice (UNDP-a i EU) i dela aktivnih poslanica, po uzoru na veći broj demokratskih država Evrope uveden izmenama i dopunama Zakona o izboru odbornika i poslanika 2011. i 2015. godine (40% ukupnog broja poslanika), dok je procenat žena na pozicijama izvršne vlasti (Vlada) i dalje na niskom nivou.

Za potrebe ove studije analizirana je struktura skupštinskih saziva (učešće žena u zakonodavnoj vlasti) od 2006. godine i sticanja nezavisnosti crnogorske države do 27. saziva, koji je konstituisan nakon poslednjih

parlamentarnih izbora održanih 30. avgusta 2020. godine, u kome se nalaze 22 žene (27,16%), što je više u odnosu na dan konstituisanja Skupštine kada je bilo 18 žena, odnosno 22,2% ukupnog broja poslanika (81) (Skupština Crne Gore, 2022a). U najvećem delu 26. mandata u Skupštini je od 81 poslanika bilo 19 žena (23,46%), što je povećanje u odnosu na 25. saziv (2012.-2016.) kada je bilo 14 žena ili 17,2%. U periodu 2009-2012. godine (24. saziv) u Skupštini Crne Gore je bilo devet žena ili 11,11%, koliko ih je bilo i u 23. sazivu, u periodu od 2006. do 2009. godine (Skupština Crne Gore, 2022b). Analizom strukture skupštinskih odbora, takođe se uočava da je tradicionalno najviše žena zastupljeno u radnim telima koja se bave pitanjima prosvetne, kulturne, zdravstvene i socijalne sfere crnogorskog društva, koja se dominantno doživljavaju kao „više ženske teme” ili teme u kojima se žene dobro „snalaze”.

Interesantna je i analiza učešća žena u izvršnoj vlasti i broja žena koje obavljaju funkciju ministara u Vladi Crne Gore. Na čelu prve Vlade nezavisne Crne Gore bio je muškarac. Muškarci su se nalazili na čelu svih 14 ministarstava, a na poziciji jednog od dva potpredsednika Vlade bila je žena. Na čelu Vlade koja je formirana 2009. godine, nakon prevremenih parlamentarnih izbora, takođe je bio muškarac. Od ukupno 19 ministarstava, na čelu samo jednog je bila žena (5,26%). Vlada formirana nakon parlamentarnih izbora 2012. godine, na mestu premijera je imala muškarca, dok su, od ukupno 17 ministarstava ženama „pripala” tri ministarstva (17,6%). Od 18 članova Vlade u periodu od 2016. do 2020. godine četiri su bile žene (22,2%), dok su više od tri četvrtine Vlade činili muškarci (77,8%). Procenat zastupljenosti žena u 42. Vladi koja je konstituisana 2020. je najveći u istoriji s obzirom da od 12 resorsnih ministarstava žene vode četiri resora (33,3%) (UNDP Montenegro, str. 28). S tim u vezi, iako broj žena na uticajnim izvršnim pozicijama s godinama raste, činjenica je da su ženama „namenjeni” takozvani „meki” portfelji. Izražena neravnoteža prisutna je i na lokalnom nivou: 2 žene su predsednice opština (u odnosu na 22 muškarca), 7 žena su potpredsednice opština (u odnosu na 31-og muškarca), a samo 3 žene su predsednice lokalnog parlamenta (u odnosu na 21-og muškarca na istoj poziciji) (Ministarstvo ekonomskog razvoja, 2021, str. 47).

Evidentno je da su u svim oblastima koje se nalaze u zoni moći ili uticaja (odlučivanja) žene u Crnoj Gori marginalizovane i da izostaje rodna balansiranost zastupljenosti žena i muškaraca u svim oblicima rada i odlučivanja (Drobnjak & Bajić, 2016, str. 76).

Poddomen **društvena moć** uključuje indikatore koji se odnose na učešće žena i muškaraca u odlučivanju u odborima organizacija koje finansiraju istraživanja, odborima javnih radio-difuznih emitera i prisustvo žena među članovima najvišeg tela za odlučivanje u nacionalnim sportskim olimpijskim organizacijama. S obzirom da žene čine zanemarljivu manjinu u najvišem telu za odlučivanje u Nacionalnom olimpijskom komitetu Crne Gore (1,4%), ali i flagrantnu manjinu u upravljačkom odboru nacionalnog radio-difuznog emitera (11,1%) i u odborima organizacija koje finansiraju

istraživanja (33,8%), vrednost Indeksa u poddomenu društvene moći (30,5%) bila je za 27,7 indeksnih poena niža od proseka 28, tadašnjih članica EU (58,2%) (Indeks rodne ravnopravnosti, Crna Gora 2019, str. 31).

Vrednost Indeksa koju je Crna Gora postigla u **domenu zdravlja** pokazuje najmanju razliku između Crne Gore i proseka 28 država članica EU (-1,2) i iznosila je 86,9. Razlika je najveća u poddomenu pristupa zdravstvenoj zaštiti (-5,8). U poređenju sa zemljama regiona, Crna Gora ima višu vrednost domena zdravlja od Albanije i Republike Srbije, a nižu od Severne Makedonije (MONSTAT, 2020).

#### 4. Podsticanje i razvoj ženskog preduzetništva

Polazeći od značaja ovog segmenta za razvoj preduzetništva i unapređenje konkurentnosti, a ne zanemarujući postojeće barijere sa kojima se žene pri osnivanju sopstvenih poslova suočavaju, crnogorsko društvo trebalo bi da definiše posebne podsticaje i da pruži sveobuhvatnu podršku razvoju ženskog preduzetništva.

Motivisanje i razvoj ženskog preduzetništva uslovljeni su sistemom finansijske i nefinansijske podrške, pa nije nimalo pogrešno naglasiti da programi podrške ženama u preduzetništvu treba da počivaju na dva primarna stuba od kojih bi se jedan odnosio na olakšan pristup *know-how-u*, a drugi na lakši pristup izvorima finansiranja. Pritom, pored prioritetnog uspostavljanja adekvatnog regulatornog okvira (na nacionalnom i lokalnom nivou), većem broju žena koje bi se odvažile na ulazak u preduzetničke vode i uspešno poslovale posebno bi doprinelo:

- unapređenje institucionalne infrastrukture i pristupa finansijama,
- obezbeđenje potrebnih znanja i veština u svim fazama životnog ciklusa biznisa,
- promocija ženskog preduzetništva i
- promocija koncepta umrežavanja žena preduzetnica kroz *networking* na nacionalnom i internacionalnom nivou uspostavljanjem formalnih i neformalnih veza sa potencijalnim partnerima.

##### 4.1. Unapređenje institucionalne infrastrukture i pristupa finansijama

Unapređenje poslovne klime i stvaranje okruženja u kome će se žene upuštati u pokretanje samostalnog biznisa pre svega zbog dobre percepcije šansi i stimulativnog poslovnog ambijenta, a sve manje iz nužde, kao što je do sada uglavnom bio slučaj zahteva **kreiranje podsticajnog regulatornog okvira (na nacionalnom i lokalnom nivou)** za razvoj ženskog preduzetništva. S tim u vezi primarni problem ogleđa se u činjenici da u propisima i politikama, čak i onim koje su neposredno usmerene na regulisanje i razvoj preduzetništva rodna perspektiva nije dovoljno integrisana, tako da važeća zakonska legislativa neretko ne prepoznaje specifične probleme i potrebe žena u biznisu, niti predviđa specifične oblike podrške. Pored toga, u institucionalnom okviru se ne prepoznaju ni „službe” koje su posebno nadležne, a retki su i programi koji su posebno orijentisani na preduzetništvo žena.

Otuda, adekvatan regulatorni okvir koji bi favorizovanjem modela podrške biznis ideja čiji su autori žene bez vlasništva nad nekretninama predvideo mogućnost odobravanja povoljnijih kredita za žene pokretače bitnisa, duži *grace* period, kao i duži vremenski rok otplate kredita, posebno na nivou lokalnih samouprava nedovoljno razvijenih severnih opština Crne Gore predstavlja prvi korak u kreiranju stimulativnog poslovnog ambijenta. Potrebno je, takođe stvoriti uslove za dostizanje rodno ujednačenog učešća u neplaćenom radu (promocijom zajedničke odgovornosti u okviru domaćinstva i porodice) i olakšano usklađivanje porodičnog i profesionalnog života žena. S tim u vezi neophodno je unaprediti usluge za brigu o porodici kako bi se ženama sa decom omogućilo da se lakše upuste u preduzetničke poduhvate, a ostvarenim preduzeticama da se u potpunosti posvete obavljanju ili razvoju svoje poslovne aktivnosti. Recimo, postoji mogućnost subvencionisanog koršćenja obdaništa za nezaposlene majke koje su „uključene” u program samozapošljavanja ili koje se nalaze u procesu osnivanja preduzeća, do momenta postizanja stabilnog i održivog rasta preduzeća. Isto tako, moguće je organizovati obuke za preduzetnice koje su zainteresovane za pokretanje poslovnih angažmana u oblasti brige i staranja o deci. Takođe, uvođenje poreskih olakšica za samozaposlene žene i žene zaposlene u poljoprivrednim delatnostima podsticajno bi delovalo na razvoj ženskog preduzetništva.

**Uspostavljanje i unapređenje institucionalne infrastrukture** (biznis inkubatora, biznis centara i tehnoloških parkova) osposobljene da u potpunosti obezbedi specifične vidove finansijske i nefinansijske podrške, mentorskih i savetodavnih usluga i pruži poslovne informacije početnicama u biznisu, na nivou sva tri regiona u Crnoj Gori, uz bolju informisanost o programima povlašćenog inkubiranja značajno bi uticalo na rast ženskog preduzetništva. S tim u vezi, neophodno je povećati učešće žena u inkubatorima određivanjem i preporučivanjem kvota za uključivanje ženskih poslovnih poduhvata u postojeće biznis inkubatore ili prilikom osnivanja novih (Babović, 2012). Isto tako, u narednim godinama se značajna pažnja treba posvetiti podizanju kapaciteta pružaoca poslovnih i savetodavnih usluga ženama preduzeticama. Važno je naglasiti da programi podrške u formi edukacije, doedukacije i obuke za preduzetništvo treba da budu namenjeni većem broju žena koje su odlučile da započnu samostalni posao, kako bi osnovni paket obuke bio dostupan većem broju korisnica u odnosu na broj koji može dobiti finansijska sredstva neophodna za realizaciju tržišno prihvatljive biznis ideje.

**Unapređenje i diversifikovanje mehanizama finansijske podrške i olakšan pristup izvorima finansiranja** su posebno važni kada je reč o podsticanju ženskog preduzetništva. Povećanje informisanosti žena o mogućnosti dobijanja bespovratnih sredstava, subvencijama i grantovima namenjenih za preduzeća u vlasništvu žena preduzetnica i uslovima i kriterijumima apliciranja za finansiranje iz pretpristupnih EU fondova predstavlja samo prvi korak u realizaciji tržišno prihvatljivih biznis ideja. Kreiranjem rodno senzitivnog budžeta, kako na nivou države, tako i na nivou jedinica

lokalne samouprave i većim budžetskim izdvajanjima u vidu bespovratnih davanja za pomoć ženskom preduzetništvu pružila bi se značajna podrška politici rodne ravnopravnosti i potpunije iskoristili ekonomski i tržišni potencijali ženskog preduzetništva. S tim u vezi, pri definisanju finansijskih i nefinansijskih linija podrške od strane jedinica lokalne samouprave neophodno je kontinuirano povećavati broj subvencionisanih preduzeća koja su u vlasništvu žena i preduzetnica i obezbediti subvencionisan pristup finansijskim resursima. Isto tako, u okviru rodno odgovornog budžetiranja posebnu pažnju treba posvetiti preduzetničkim poduhvatima žena iz ruralnih područja i podsticati samozapošljavanje žena sa sela, ne samo u oblasti poljoprivredne proizvodnje, već i u sferi seoskog i eko turizma. Međutim, država u dosadašnjem periodu nije imala dovoljno sluha za značajnije subvencionisanje žena u sferi pokretanja biznisa i samozapošljavanja, prvenstveno zbog hronično limitiranih sredstava nacionalnog budžeta i budžeta jedinica lokalnih samouprava. Isto tako, izostale su aktivnosti države na povećanju dostupnosti i raspoloživosti dugoročnih izvora finansiranja kod komercijalnih banaka, s obzirom da su uslovi kreditiranja u najvećem broju banaka i dalje neadekvatni sa aspekta visine kamatnih stopa i sredstava obezbeđenja. Iz tog razloga, kao alternativa za obezbeđenje nedostajućih finansijskih sredstava sve se više nameće uvođenje novih finansijskih instrumenata za podršku razvoja ženskog preduzetništva od kojih su posebno interesantni:

Uvođenje specifičnih modela finansiranja, kao što su preduzetnički (rizični) kapital (*venture capital*) i **biznis anđeli**. Imajući u vidu da su za ulaganje u formi rizičnog kapitala atraktivne biznis ideje koje obećavaju veliku stopu rasta, visoke godišnje prihode i veliku stopu povraćaja investiranog kapitala, a da preduzeća uglavnom nemaju dovoljno razvijene poslovne ideje, a ni dovoljno znanja za komercijalni uspeh ideje na tržištu, za sektor malih i srednjih preduzeća Crne Gore u aktuelnoj ekonomskoj situaciji prikladnije je finansiranje od strane biznis anđela. U početnim mesecima pokretanja sopstvenog posla, koji su od presudnog značaja za razvoj biznis ideje, preduzetnici se suočavaju sa najvećim izazovom koji se odnosi na pronalaženje prvobitnog finansiranja i podrške biznisu, pre svega kroz obezbeđivanje nedostajućih finansijskih sredstava. Ulaganje u ranim fazama razvoja poslovne ideje sa sobom nosi najviše rizika, a samim tim i najviše potencijalnog profita, tako da u početnim mesecima realizacije *start-up* projekta **biznis anđeli** (*business angels*) mogu odigrati krucijalnu ulogu, posebno kada je reč o inovativnim preduzećima sa visokim potencijalom rasta. U pitanju su, zapravo individualni investitori, uglavnom već uspešni preduzetnici, iskusni lideri kompanija i pojedinci sa velikim ličnim kapitalom koji su zainteresovani da ulažu u inovativne *start-up* ideje i projekte potencijalnih preduzetnika koji se nalaze u početnoj fazi razvoja. S tim u vezi, umrežavanje preduzetnika, investitora i budućih preduzetnica u cilju smanjivanja jaza između ideja i dostupnog kapitala (kako finansijskog, tako i intelektualnog) doprinelo bi razvoju preduzetničkog duha i stimulisanju ženskog preduzetništva u Crnoj Gori, s obzirom da novac nije najvrednija stvar koju biznis anđeli

pružaju preduzetnicima koji pokreću svoj biznis. Najveću vrednost biznis anđela predstavlja „pametno finansiranje”. Naime, biznis anđeli, pored podrške kroz investicije, dodatno doprinose unapređenju performansi započetog biznisa transferom znanja, veštinama, mrežom poslovnih i ličnih kontakata i bogatim profesionalnim iskustvom, organizovanjem biznis *coaching*-a i *mentoring*-a i *know-how consulting*-a pa se, s razlogom, u ranim fazama pokretanja poslovnih aktivnosti preporučuju kao jedan od najatraktivnijih izvora finansiranja inovativnih i brzorastućih malih i srednjih preduzeća. Osim toga, preduzeću u koje ulažu omogućavaju lakši i brži pristup novim tržištima i klijentima, povećanje kredibiliteta i reputacije preduzeća, definisanje modela organizacije poslovanja, kao i dodatna finansiranja nakon prvobitne investicije i bolju vidljivost za buduće investitore. Pritom, većina poslovnih anđela ulaže u industrije ili sektore privrede u kojima ima najviše iskustva. „Poslovni anđeo je u prilici da odluči da li će se sam direktno uključiti u posao u koji ulaže, da li će biti samo mentor, savetnik, ili će pak angažovati stručnjaka koji će preduzetniku pomagati u realizaciji projekta” (Erić, et al., 2012, str. 134). Iako poslovni anđeli investiraju svoj kapital isključivo iz finansijski motivisanih razloga, nisu retki slučajevi da razlozi ulaganja prevazilaze samu materijalnu dobit. Naime, veoma često se investira iz ličnih (emotivnih i patriotskih) razloga na domaćem tržištu, ali i u lokalnim zajednicama i regijama iz kojih vlasnici ogromnog kapitala potiču. Naravno, presudno je da ideja bude inovativna, sa perspektivom za veliko tržišno učešće, da pruža mogućnost razvoja i sigurnu strategiju za povratak investicije za najviše 5 do 7 godina, kao i da je formiran kvalitetan tim koji će aktivno raditi na razvijanju ideje i ponude koja je različita od postojećih ponuda na tržištu. Zauzvrat, biznis anđeli u najvećem broju slučajeva „traže” udeo u vlasništvu preduzeća ili procenat dobiti od projekta, dok najređe ulažu u vidu davanja pozajmica. U Crnoj Gori je prepoznat značaj i potencijal formiranja mreže biznis anđela, pa je Crnogorska mreža biznis anđela (*MEBAN*) osnovana 2018. godine sa ciljem promocije koncepta „anđeoskog investiranja”, odnosno investiranja ostvarenih preduzetnika u nove preduzetnike i preduzetničke projekte u najranijoj fazi razvoja inovativne biznis ideje.

Promovisanje programa preduzetničkih grantova (bespovratna sredstva) i garancijskih šema pomoći, kao dodatnih izvora finansiranja, kako u početnim fazama biznisa, tako i u kasnijim fazama, prilikom uvođenja novog proizvoda u asortiman ponude ili izlaska na novo tržište. Analogno tome, programi finansiranja kroz grantove mogu biti dostupniji preduzetnicima koje investiraju u socijalno ugrožene lokalitete i devastirana područja na severu Crne Gore, što bi u konačnosti vodilo otvaranju novih radnih mesta, sprečavanju depopulacije demografski i onako već ugroženih delova zemlje i zaustavljanju trenda migracija iz Severnog regiona u Središnji i Primorski region, ali i iz ruralnih u urbana područja.

Podsticanje samozapošljavanja nezaposlenih žena osnivanjem *start up* fondova za razvoj ženskog

preduzetništva, sa posebnim akcentom na Severni region zemlje.

Povećanje informisanosti i pristupa kreditnim linijama koje u okviru *Programa podrške ženama u biznisu* realizuju Investiciono - razvojni fond Crne Gore u saradnji sa Ministarstvom za ljudska i manjinska prava i Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP - *United Nations Development Programme*). Pored direktnog kreditiranja po nižim kamatnim stopama, posebno za projekte koji se realizuju u opštinama Severnog regiona i u opštinama koje su ispod prosečne vrednosti indeksa razvijenosti u Crnoj Gori (2% na godišnjem nivou uz proporcionalan način obračuna kamate), korisnicima kreditnih aranžmana Program nudi razne oblike biznis obrazovanja, kao i monitoring koji podrazumeva njihov stalni kontakt sa predstavnicima ovih institucija tokom perioda kreditiranja. Analogno tome, Investiciono - razvojni fond Crne Gore beskamatnom kreditnom linijom kreiranom kroz *Program podrške ženama u biznisu – start up* podržava žene-preduzetnice koje imaju potencijala da na osnovu svog znanja i iskustva počnu sa realizacijom tržišno prihvatljive biznis ideje finansiranjem do 75% vrednosti ukupne investicije (Investiciono - razvojni fond Crne Gore, 2015).

Promovisanje mogućnosti odobravanja nedostajućih finansijskih sredstava putem IPARD II (Instrument pretpristupne pomoći za ruralni razvoj) donatorskog programa Evropske unije i podsticaja namenjenih restrukturiranju i modernizaciji poljoprivrednog i prerađivačkog sektora, u svrhu stvaranja konkurentnih poljoprivrednih gazdinstava i konkurentnijeg prerađivačkog sektora (mera 1 i 3). Povećanjem informisanosti potencijalnih i postojećih preduzetnica o uslovima za pristup i odobravanje investicija u fizički kapital poljoprivrednih gazdinstava (M1), naročito u Severnom regionu koji spada u predominantno ruralno područje (59,7% populacije živi u ruralnim lokalnim zajednicama) stvorili bi se uslovi za ulazak većeg broja žena u preduzetničke poduhvate u oblasti poljoprivrede. S obzirom na prirodne dispozicije severnog regiona zemlje, kao prosperitetni za razvoj ženskog preduzetništva identifikuju se proizvodnja mleka i njegova dalja prerada u različite vrste lokalnih mlečnih proizvoda s dugom tradicijom: sira, kajmaka i skorupa, pre svega ulaganjem u smeštajne kapacitete za čuvanje i preradu mleka, povećanjem nivoa tehničke opremljenosti i rešavanjem problema upravljanja stajnjakom. Isto tako, konkurentnost u sektoru povrća moguće je unaprediti smanjenjem sezonskog karaktera proizvoda i produženjem sezone snabdevanja proizvodnjom u zaštićenom prostoru i poboljšanjem logističke infrastrukture i otvaranjem adekvatnih logističkih centara neophodnih za čuvanje, pakovanje i skladištenje svežih proizvoda namenjenih tržištu, ali i intenziviranjem saradnje između poljoprivrednih proizvođača i prerađivača sa tržišnim lancima. Isto tako, organska proizvodnja postaje višestruko značajna za razvoj ruralnih područja s obzirom da postaje šansa razvoja samostalnih poljoprivrednih proizvođača i u skladu sa globalnim trendovima doprinosi iskorišćavanju turističkog potencijala regiona i zemlje u celini (Ministarstvo

poljoprivrede i ruralnog razvoja, 2019). Ogromne površine prirodnih livada i pašnjaka sa bogatim florističkim sastavom i obiljem medonosnog bilja predstavljaju povoljne prirodne uslove za razvoj organskog pčelarstva, ali i opciju razvoja ženskog preduzetništva. Imajući u vidu da je mali procenat zemljišta i nekretnina u Crnoj Gori u vlasništvu žena (kako je već analizom utvrđeno), a da su upravo žene tipični nosioci proizvodnje u porodičnim seoskim gazdinstvima dodatno finansiranje ženskog preduzetništva iz IPARD programa vodilo bi unapređenju proizvodnih uslova na poljoprivrednim gazdinstvima kojima upravljaju žene, povećanju obima proizvodnje i proširenju prerađivačkih kapaciteta, povećanju nivoa kvaliteta poljoprivrednih proizvoda i rastu tržišnog učešća čime bi se ubrzao privredni napredak zemlje, unapredio kvalitet života, a povećanjem broja zaposlenih smanjile unutrašnje i eksterne migracije i depopulacija severa. Otuda, u postizanju bolje informisanosti i svrsishodnijeg promovisanja IPARD podsticaja, kao i u pružanju pomoći kroz podršku u izradi biznis planova i apliciranju za odobravanje neophodnih sredstava, značajnu ulogu, pored nadležnih organa na nivou države, imaju i jedinice lokalne samouprave. Razvoj diversifikovane ekonomije (podsticanjem nepoljoprivrednih aktivnosti) i održivost porodičnog preduzetništva mogli bi se ostvariti promovisanjem Mere 7 u okviru IPARD III programa za period od 2021. do 2027. godine. S obzirom na bogatu narodnu tradiciju iskoristili bi se postojeći potencijali u oblasti agroturizma i kraft ili zanatskog turizma koji podrazumevaju dodatnu uključenost turista i njihovo aktivno učestvovanje u životu i radu seoskog domaćinstva (ubiranje letine i berba voća i povrća, skupljanje sena, pripremanje zimnice, pravljenje domaćeg sira, sakupljanje gljiva, lekovitog, aromatičnog i dekorativnog bilja i šumskih plodova, timarenje konja, izrada rukotvorina), ali i prisustvovanje prazničnim i prigodnim svečanostima, pokladnim i slavskim običajima i drugim manifestacijama koje promovišu domaće, autohtone proizvode iz ekološkog, odnosno organskog uzgoja, folklor, gastronomiju i etnologiju turističkih destinacija.

#### 4.2. Promocija koncepta umrežavanja žena preduzetnica

Umrežavanje i razmena iskustava žena preduzetnica jedan su od važnijih faktora razvoja preduzetništva i krucijalan podsticaj ženama da realizuju svoje biznis ideje. S tim u vezi treba naglasiti da su žene uzori i mentori, koje se „pronalaze” kroz umrežavanje, podjednako važne za razvoj ličnosti, kako u individualnom, tako i u profesionalnom smislu. Osnaživanju žena u pokretanju samostalnog biznisa, prvenstveno u nedovoljno razvijenim i ruralnim područjima Crne Gore doprinela bi promocija koncepta umrežavanja žena preduzetnica kroz *networking* na nacionalnom i regionalnom nivou u smislu:

1. podrške udruživanju MSP u klastere i promocije značaja formiranja klastera,
2. podsticanja saradnje i umrežavanja preduzetnica, kako na nacionalnom, tako i na regionalnom i međunarodnom nivou,
3. iniciranja i jačanja saradnje udruženja preduzetnica sa akademskom i naučnom zajednicom,

4. organizovanja tradicionalnih sajмова ženskog preduzetništva,
5. podsticanja ulaska žena u sektore koji tradicionalno nisu identifikovani kao „ženski domen” organizovanjem programa mentorstva preduzetnica iz sektora poslovanja u kojima zastupljenost žena nije uobičajena,
6. promocije uspešnih poslovnih žena - preduzetnica i prezentovanja primera dobre poslovne prakse, kako bi preduzetnice postale vidljivije u javnosti i njihovi uspesi inspirisali, ohrabрили i motivisali druge žene da realizuju originalne biznis ideje. Pokazujući preduzetništvo kao održiv put iz siromaštva, ali i način za samoaktualizaciju i razvoj vlastitih potencijala i sposobnosti koji posledično vodi intenzivnom životnom zadovoljstvu, uspešne poslovne žene slanjem poruke „Ako sam ja to uradila, možeš i ti” doprinose jačanju samopouzdanja potencijalnih preduzetnica i podstiču ih da se, bez obzira na preovladavajuće norme, ustaljene obrasce razmišljanja ili društvene pritiske upuste u poduhvate samostalnog pokretanja biznisa.
7. edukacije žena članica neformalne mreže preduzetnica kroz organizovanje seminara sa različitim tematskim sadržajima namenjenih unapređenju poslovanja i učešće u zajedničkim projektima na nacionalnom i regionalnom nivou,
8. razvijanja programa saradnje kroz neformalne edukativne obuke za sticanje digitalnih preduzetničkih veština za žene u ruralnim područjima,
9. razvijanja posebnih edukativnih programa i seminara za preduzetnice koje nameravaju da koriste franšizu kao poslovni model, bilo da se nalaze u ulozi davaoca ili primaoca franšize,
10. otvaranja *on-line* foruma na kome korisnice mogu direktno komunicirati sa drugim korisnicama, uspostavljati nove poslovne kontakte, razmenjivati ideje i iskustva i rešavati probleme sa kojima se suočavaju u svim fazama životnog ciklusa poslovanja. Internet portal sa brzim reagovanjem na upite „posetilaca”, takođe bi mogao imati esencijalnu ulogu za davanje praktičnih saveta i pružanje podrške i mnoštva korisnih informacija u vezi s propisima, administrativnim procedurama, razrešavanjem dilema pri opredeljivanju za model internacionalizacije poslovanja i pronalazjenja najpovoljnijih izvora finansiranja. Stoga bi bilo korisno povezati sve relevantne veb stranice ili kreirati namenski portal na kome se mogu deliti primeri dobre prakse i agregirati informacije o pristupu finansijama, obuci, mentorstvu i mogućnostima umrežavanja.

#### 5. Zaključak

Žensko preduzetništvo kao segment sektora malih i srednjih preduzeća ima potencijal da postane rastuća kategorija u svetu biznisa. Ako se ima u vidu rastući trend obrazovanih žena u Crnoj Gori jasno je da žensko preduzetništvo predstavlja ne samo ogroman neiskorišćeni tržišni potencijal, već i da može imati značajnu ulogu u doprinosu ekonomskoj nezavisnosti i

ozbiljnijoj društvenoj uključenosti žena, a time i podsticanju privrednog rasta tokom narednih godina. Iako postojeća zakonska rešenja nedvosmisleno podržavaju ideju i princip jednakih mogućnosti žena i muškaraca na tržištu rada i društvu uopšte, brojni stereotipi i predrasude, uloga majke i domaćice koju joj shodno tradicionalnim obrascima razmišljanja dodeljuje crnogorsko društvo dominantne su barijere ženskog liderstva u preduzećima i većeg prisustva žena u poslovnom svetu. Otuda ekonomsko osnaživanje žena i programi podrške ženskom preduzetništvu predstavljaju generatore izgradnje prosperitetnog društva, zdravije ekonomije i ubrzanja privrednog razvoja zemlje. Iz tog razloga neophodno je da poslovna zajednica, lokalne samouprave i Vlada partnerski rade na unapređenju mogućnosti za dalji razvoj ženskog preduzetništva i da stimulativnim merama podstaknu žene da uzmu sudbinu u svoje ruke, započnu sopstveni biznis i punim kapacitetima učestvuju u ekonomskim, društvenim i kulturnim tokovima zemlje. Na taj način bi se afirmisanjem rodne ravnopravnosti kroz rušenje stereotipa i tradicijom ukorenjenih barijera „modela uloga” u društvu i na tržištu rada stvorili uslovi za evoluciju ženskog preduzetništva u Crnoj Gori od socijalne ka ekonomskoj kategoriji. Motivaciju zasnovanu na nuždi zamenila bi motivacija zasnovana na prilici.

Podrška ženama preduzeticama trebalo bi da prevaziđe opšte kurseve obuke i implementaciju ključnih kompetencija preduzetništva na svim nivoima obrazovanja i da se pozabavi izgradnjom društvene svesti o ekonomskom potencijalu i vrednosti ženskog preduzetništva za unapređenje nacionalnog privrednog bogatstva i konkurentnosti. Štaviše, medijsko predstavljanje i promovisanje iskustava „običnih” žena koje su uspešno realizovale svoju poslovnu ideju i programi nagrađivanja uspešnih žena preduzetnica, doprinelo bi većoj vidljivosti pozitivnih primera i kreiranju modela i uzora koji bi motivisali druge žene da donesu odluku o pokretanju sopstvenog biznisa. Kreatori ekonomske politike, takođe treba da shvate značaj pružanja podrške i osnaživanja žena za uključivanje u preduzetničke mreže kako bi se upoznale sa iskustvima uspešnih žena preduzetnica, bilo da se nalaze u ulozi poslovnih lidera, mentora, trenera (biznis *coach-a*), eksperata ili poslovnih anđela za preduzeća u vlasništvu žena. Na taj način doprinelo bi se, ne samo deklarativnom, već i istinskom preobražaju položaja žena u crnogorskom društvu, a žensko preduzetništvo bi dobilo priliku da izađe iz okvira manje profitabilnih i uobičajenih delatnosti koje se posmatraju kao tipično ženske.

Kao ograničavajući faktori analize ženskog preduzetništva prepoznati su nedovoljna dostupnost i razvijenost rodno-razvrstanih statističkih podataka i nerazvijenost mehanizama evaluacije primene pojedinih aktivnosti podrške razvoju ženskog preduzetništva. Isto tako, uočen je nedostatak podataka koji se odnose na žene preduzetnice s obzirom da Zavod za statistiku Crne Gore strukturu poslovnih subjekata posmatra po obliku svojine, sektorima delatnosti i po klasi veličine, ali ih ne razvrstava po polu vlasnika poslovnih subjekata (MONSTAT, 2022) što u značajnoj meri zamagljuje realnu sliku o stanju u sektoru ženskog preduzetništva. S tim u vezi,

unapređenjem kvaliteta i dostupnosti statističkih podataka omogućilo bi se ne samo sistematsko praćenje, već i evaluacija javnih i privatnih programa podrške u smislu umrežavanja kroz *networking* na nacionalnom i internacionalnom nivou i lakšeg realizovanja inovativnih i originalnih tržišno prihvatljivih biznis ideja žena preduzetnica.

## Reference

- Babović, M. (2012). *Polazna studija o preduzetništvu žena u Srbiji*. SeConS
- Nišavić, D., & Pješčić, N. (2012). *Razvoj ženskog preduzetništva u Crnoj Gori*. Biznis Start Up Centar Bar.
- Drobnjak, N., & Bajić, S. (2016). *Komentar Zakona o rodnoj ravnopravnosti*. Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Crne Gore i Misija OEBS-a u Crnoj Gori.
- Erić, D. D., Beraha, A. I., Đurićin, O. S., Kecman, Đ. N., & Jakišić, B. B., (2012). *Finansiranje malih i srednjih preduzeća u Srbiji*. Institut ekonomskih nauka, Privredna komora Srbije.
- Uljarević, M., Delić, A., Baronijan, H., Erić, M., Maletin Uljarević, B., Jakić, J., Brnović, M., Radulović, M. (2012). *Socio-ekonomski položaj žena u Crnoj Gori*. Evropski pokret u Crnoj Gori.
- Guilmoto, Z. Ch. (2012). *Sex Imbalances at Birth: Current trends, consequences and policy implications*. UNFPA.
- Skupština Crne Gore. (2022a). *Poslanice i poslanici*. Skupština Crne Gore. <https://www.skupstina.me/me/poslanice-i-poslanici/lista-poslanica-i-poslanika>
- Skupština Crne Gore. (2022b). *Prethodni sazivi*. Skupština Crne Gore. <https://www.skupstina.me/me/poslanice-i-poslanici/prethodni-sazivi>
- IPSOS Strategic Marketing and UNDP. (2020). Istraživanje o orodnjenosti (Gender Mainstreaming). Januar 2020. IPSOS Strategic Marketing and UNDP.
- Komar, O., (2019). *Indeks rodne ravnopravnosti za Crnu Goru – 2019*. UNDP, EIGE.
- Martucci, D. (2014). Donne che diventano uomini? Le vergini giurate nella cultura tradizionale Albanese. *Anuac*, 3(2), 35-60. <https://doi.org/10.7340/anuac2239-625X-169>
- Milinkov, S. (2014). Medijska prezentacija žena pedesetih godina prošlog veka u Jugoslaviji: retradicionalizacija društva vs. emancipacije na primeru Autonomne pokrajine Vojvodine. *Narodna umjetnost*, 51(2), 173-190. <https://doi.org/10.15176/vol51no209>
- Ministarstvo za ljudska i manjinska prava, Vlada Crne Gore. (2017). *Plan za postizanje rodne ravnopravnosti s programom sprovođenja za period 2017–2021*. Ministarstvo za ljudska i manjinska prava, Vlada Crne Gore.
- Ministarstvo ekonomskog razvoja. (2021). *Nacrt Strategije razvoja ženskog preduzetništva Crne Gore 2021-2024. godine*. Ministarstvo ekonomskog razvoja.
- Zavod za statistiku Crne Gore (MONSTAT). (2012). Saopštenje br. 47: *Popisni podaci prema polu, Crna Gora 2011*. Zavod za statistiku Crne Gore (MONSTAT).
- Uprava za statistiku (MONSTAT). (2020). Saopštenje br. 11, *Indeks rodne ravnopravnosti 2019. godina*. Uprava za statistiku (MONSTAT).
- Uprava za statistiku (MONSTAT) & Ministarstvo za ljudska i manjinska prava. (2020). *Žene i muškarci u Crnoj Gori*. osmo izdanje Uprava za statistiku (MONSTAT) & Ministarstvo za ljudska i manjinska prava.
- Uprava za statistiku (MONSTAT). (2020). *Anketa o radnoj snazi III kvartal 2020. godine* Uprava za statistiku (MONSTAT).

- Uprava za statistiku (MONSTAT) (2022). Saopštenje 38/2022, *Broj i struktura poslovnih subjekata u Crnoj Gori, 2021. godina*. Uprava za statistiku (MONSTAT),
- OECD, ETF, EU, EBRD. (2019). *SME Policy Index: Western Balkans And Turkey 2019 - Assessing the Implementation of the Small Business Act for Europe*. <https://doi.org/10.1787/g2g9fa9a-en>
- UNDP Montenegro. *Gender mainstreaming: Stavovi i percepcije zaposlenih u javnoj upravi i ocjena primjene načela rodne ravnopravnosti u institucijama javne vlasti*. Ustav Crne Gore. *Službeni list Crne Gore*, br. 01/07.
- Vince Pallua, J. (2014). *Zagonetka virđine. Etnološka i kulturnoantropološka studija*. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Vlada Crne Gore, Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja. (2019). *Program razvoja poljoprivrede i ruralnih područja Crne Gore u okviru IPARD II, od 2014. do 2020*. Vlada Crne Gore, Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja.
- Vujanović, D. & Stanimirović, V. (2017). Rodni odnosi u Srbiji u doba tranzicije – između emancipacije i retradicionalizacije. In V., Stanimirović & Vujanović, D. (Eds.) (str. 1519178). *Studije roda*. Beograd: Pravni fakultet.
- Vukanović, T. (1974). *Etnogeneza Južnih Slovena*. Imprimerie Grafički zavod Goce Delčev.
- Zaharijević, A., Ivanović, Z., & Duhaček, D. (Ur.). (2012). *Žarana Papić, Tekstovi 1977 do 2002*. Centar za studije roda i politike Fakulteta političkih nauka, Rekonstrukcija Ženski fond, Žene u crnom.
- Young, A., & Twigg, L. (2009). „Sworn Virgins” as Enhancers of Albanian Patriarchal Society in Contrast to Emerging Roles for Albanian Women. *Etnološka tribina*, 39(32), 117-134.